

JAUME SAURET GUASCH (1910-1964). 'ANTIBIOGRAFIA' D'UN PSIQUIATRE DEL POUM

SAURET PONT, Josep, *M.Sc.; Ph.D.*¹

COMELLES, Josep M., *M.D.; Ph.D.*²

 <https://orcid.org/0000-0001-7522-2132>

 <https://orcid.org/0000-0003-0064-364X>

1. Investigador CRAI. Pavelló de la República. Universitat de Barcelona. Barcelona (Barcelonès). jjsauret@hotmail.com

2. Medical Anthropology Research Center. Universitat Rovira i Virgili. Tarragona (Tarragonès). josepmaria.comelles@urv.cat

Rebut: 25 de juny de 2024

Acceptat: 7 d'agost de 2024

PARAULES CLAU:

- Història de la Psiquiatria de Catalunya
- Guerra Civil
- Reforma psiquiàtrica
- Exili republicà

RESUM: Aquest article explora la trajectòria professional de Jaume Sauret Guasch, un dels tres psiquiatres marxistes vinculats al POUM el 1936. Va estudiar a Barcelona (1929-1936), va conèixer les tendències d'avantguarda en psiquiatria. Milicià el 1936, va participar en la reforma de la psiquiatria militar republicana. Exiliat a França, el 1947 es traslladà a Veneçuela, on fou pioner en la introducció dels neurolèptics. Tornà a Barcelona, on morí el 1964.

PALABRAS CLAVE:

- Historia de la Psiquiatria de Cataluña
- Guerra Civil
- Reforma psiquiátrica
- Exilio republicano

JAUME SAURET GUASCH (1910-1964). 'ANTIBIOGRAFÍA' DE UN PSIQUIATRA DEL POUM. RESUMEN: Este artículo explora la trayectoria profesional de Jaume Sauret Guasch, uno de los tres psiquiatras marxistas vinculados al POUM en 1936. Estudió en Barcelona (1929-1936), conoció las tendencias de vanguardia en psiquiatria. Miliciano en 1936, participó en la reforma de la psiquiatria militar republicana. Exiliado en Francia, en 1947 se trasladó a Venezuela, donde fue pionero en la introducción de los neurolépticos. Regresó a Barcelona, donde falleció en 1964.

KEYWORDS:

- History of Psychiatry of Catalonia
- Spanish Civil War
- Psychiatric reform
- Spanish Republican exile

JAUME SAURET GUASCH (1910-1964). AN 'ANTI BIOGRAPHY' OF A PSYCHIATRIST MEMBER OF THE POUM. ABSTRACT: This article explores the professional career of Jaume Sauret Guasch, one of the three Marxist psychiatrists linked to the POUM in 1936. He studied in Barcelona (1929-1936) and became aware of avant-garde trends in psychiatry. A militiaman in 1936, he participated in the reform of Republican military psychiatry. Exiled in France, in 1947 he moved to Venezuela, where he was a pioneer in the introduction of neuroleptics. He returned to Barcelona, where he died in 1964.

CITACIÓ DE L'ARTICLE: SAURET PONT, Josep; COMELLES, Josep M. "Jaume Sauret Guasch (1910-1964). 'Antibiografia' d'un psiquiatre del POUM". A: *Gimbernat* [Barcelona], 2025; 83: 85-107. <https://doi.org/10.1344/gimbernat2025.83.4>

Aquest document està subjecte a una llicència Creative Commons

© Josep Sauret Pont; Josep M. Comelles, 2025

DOI:10.1344/gimbernat2025.83.4

INTRODUCCIÓ¹

A principis de 1936, al *Butlletí del Sindicat de Metges de Catalunya* constaven 75 neuropsiquiatres. Catalunya tenia uns dos milions i mig d'habitants i havia desenvolupat una xarxa de manicomis i de clíniques destinades als alienats. El 1915 la Mancomunitat de Catalunya² havia iniciat un ambiciós projecte de reorganització de l'assistència als dements, que la *Llei de Bases de la Sanitat Catalana* de 1934³ de la Generalitat Republicana faria seva.⁴ El 1935 la Universitat Autònoma de Barcelona va crear la primera càtedra de psiquiatria a l'Estat.⁵ Era el fruit d'una societat medicalitzada en què l'atenció psiquiàtrica figurava a l'agenda social, política i cultural.⁶ Aquest procés l'havien iniciat, a meitat del segle XIX, Pere Felip Monlau (1808-1871), Emili Pi i Molist (1824-1892), Antoni Pujadas (1811-1881) i Joan Giné i Partagàs (1836-1903). Una segona generació, liderada per Artur Galceran (1850-1919) i Domènec Martí i Julià (1861-1917), va fundar la primera societat científica, la Sociedad Barcelonesa de Neurología y Psiquiatria.⁷ Van formar una tercera generació, la d'Emili Mira (1896-1964) i Salvador Vives i Casajuana (1886-1965), que van desenvolupar les polítiques de la Mancomunitat, van fundar l'Asociación Española de Neuropsiquiatria,⁸ i van introduir reformes en el dispositiu civil i a la psiquiatria militar.⁹

Una quarta generació va acabar la carrera durant la II República. El cop d'estat de 1936 va influir en la seva trajectòria acadèmica, personal, familiar i professional. És una generació molt desconeguda; una part es va exiliar i tots van veure les seves carreres compromeses.¹⁰ Tres psiquiatres, Josep Solanes i Vilaprenyó (El Pla de Santa Maria, 1909-València [Veneçuela], 1991), Francesc Tosquelles Llauredó (Reus, 1912-Granges d'Òlt, 1994) i Jaume Sauret Guasch (Torà, 1910- Barcelona, 1964), van estar vinculats al Bloc Obrer i Camperol (BOC) i al Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM),¹¹ van anar al front durant la guerra, van ser protagonistes d'un experiment assistencial innovador i es van exiliar. Solanes¹² i Tosquelles¹³ estan ben documentats; Jaume Sauret és gairebé desconegut.

D'ELIZA KENDALL A JAUME SAURET

A *Eliza Kendall. Reflexiones sobre una antibiografia*,¹⁴ Ignasi Terradas proposà el terme antibiografia. A partir d'un *fait-divers*, el suïcidi d'Eliza, un persona anònima a l'Anglaterra del segle XIX, intenta comprendre'n les raons en el context del marginalisme econòmic de l'economia capitalista. Una antibiografia no pot ser una biografia convencional, és l'intent de comprendre la vida d'una persona anònima en un context històric, quelcom de semblant al que va fer Robert Zemeckis a *Forrest Gump*, a partir d'un personatge de ficció.

Jaume Sauret va aparèixer per casualitat a la vida d'un de nosaltres, que va sentir-ne parlar a parents llunyans. Sabien que era metge, que s'havia exiliat a França i a Veneçuela i que havia mort a Barcelona el 1964. La seva esposa, dos dels seus tres fill ja eren morts i un tercer amb demència senil, viu a Veneçuela. Tampoc la seva germana era viva. Hi ha poques referències d'ell. Va publicar alguna cosa i en la literatura sobre l'exili és un nom gairebé anònim entre "els metges",¹⁵ però que va tenir un paper important en alguns moments. Amb la seva antibiografia volem documentar el paisatge humà, històric, polític social i cultural en el qual podem situar-lo per comprendre'l. És una tasca detectivesca, diferent de les biografies convencionals.¹⁶ La manca de dades personals cal compensar-la amb múltiples fonts de caire etnogràfic o historiogràfic: la vida d'un estudiant de medicina abans de 1936, la d'un metge militar als fronts d'Aragó i d'Extremadura, i la d'un psiquiatre en un manicomi francès i a Veneçuela.

Ens hi han ajudat les entrevistes publicades pel seu amic Francesc Tosquelles¹⁷ —que no tenen una voluntat acadèmica—,¹⁸ la correspondència entre Sauret i Tosquelles durant l'exili francès,¹⁹ les referències a *La Batalla* —l'òrgan del POUM, en què militava— i a *La Hora*, fonts secundàries sobre els fronts d'Aragó (1936-1937) i d'Extremadura (1938-1939), i també sobre els manicomis francesos, que permeten construir l'entorn en el qual es va moure. Sobre Veneçuela hi ha poca documentació.

EL JOVE SAURET (1910-1936)

Jaume Sauret Guasch va néixer el 18 de maig de 1910 a Torà (Solsonès). Era fill i net de guàrdies civils. El seu pare, Jaume Sauret Monclús (Anglesola 1882-?), era el comandant del *puesto*. La seva mare, Trinitat Guasch Malet, era filla de Torà. Jaume va tenir una germana, Maria, que va ser modista a Tortosa. El seu avi estava destinat a Anglesola quan va néixer el seu pare.²⁰ Les carreres dins el cos de l'avi i del pare foren exemplars.²¹ L'avi amb diferents mencions al valor, a la bona conducta i premis. El pare, que havia ingressat al Colegio de Guardias Jóvenes el 1896, el 1931 prometé defensar la República. Va ser nomenat capità el 1935²² i va haver de retirar-se el 1938, per raons de salut.²³ La vinculació del pare amb Torà fa pensar que el seu casament amb Trinitat Guasch li va permetre un ascens social, ja que el sou devia ser escàs. Era pràctica freqüent al camp català el matrimoni desigual entre un assalariat públic i una pubilla local. Aquest costum explicaria que Jaume Sauret estudiés el batxillerat a l'institut de Lleida²⁴ i que tingués la possibilitat d'estudiar medicina.

L'ESTUDIANT (1929-1936)

Sauret es va matricular a medicina el 1929. El pla d'estudis de 1886 durava set anys: un primer preparatori i sis de carrera, amb tres cursos de matèries preclíniques i tres de clíniques. Començada la carrera, va incorporar-se a la lleva de 1931 i el van llicenciar el juliol de 1932,²⁵ ja que en qualitat de fill de guàrdia civil, un cos militar, podia acollir-se als beneficis del capítol 18 de la llei de reclutament pagant 500 pessetes. Ho feu en dos terminis.²⁶

Al pla d'estudis hi havia continguts de psiquiatria a medicina legal i forense, i de neurologia a medicina interna, malgrat que els neuropsiquiatres, sense èxit, maldaven per assignatures d'especialitat.²⁷ A Barcelona, Manel Saforcada afegia algunes lliçons suplementàries de psiquiatria i visites a manicomis²⁸ com l'Institut Mental de la Santa Creu.²⁹ La nova Universitat Autònoma de Barcelona va crear les primeres càtedres de neurologia, a càrrec de Belarmí Rodríguez Arias, i de psiquiatria, a càrrec d'Emili Mira, que Sauret hauria seguit.³⁰

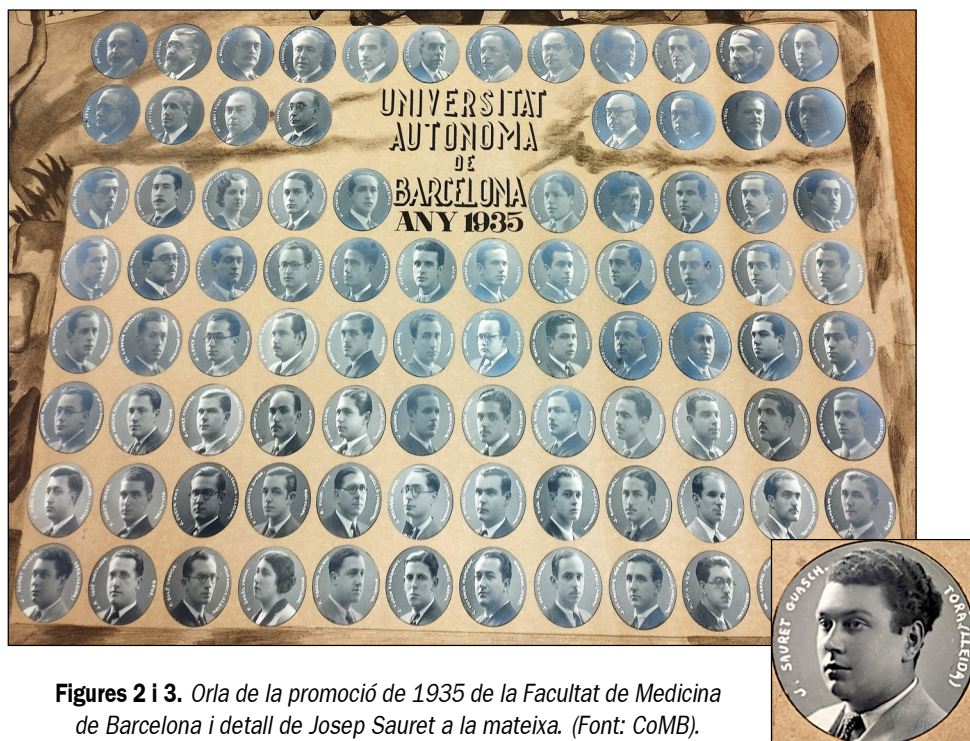
Sauret, com Solanes i Tosquelles, formava part del col·lectiu estudiants universitaris que venien de comarques. Barcelona era una ciutat cosmopolita amb una intensa activitat cultural i amb moltes institucions, com els ateneus populars³¹ destinades a millorar la cultura de les classes subalternes.³² Segons consta als arxius de l'Ateneu Barcelonès, Sauret, Solanes i Tosquelles van estar inscrits com a socis transeünts a la secció de ciències morals,³³ cosa que els permetia accedir a la biblioteca. També freqüentaven l'Ateneu Enciclopèdic Popular (AEP), que tenia un

Figura 1. Foto de Jaume Sauret Guasch en matricular-se a medicina (1929). (Font: AHUB).

perfil transversal i obert. Josep Rovira Canales (1902-1968)³⁴ afirma que “un estol de nois i noies, molts d'ells estudiants, aportaren l'altruisme juvenívol i llurs activitats al nostre Ateneu: Jaume Ros, Joan Sales, ...i els qui més tard foren doctors Francesc Tusquelles (sic), Solanes Vilaprenyó i [Joan] Sauret,³⁵ els quals han honrat Catalunya a l'estranger per llur aportació als estudis mèdics dins la ciència contemporània”.

La biblioteca de l'AEP tenia un horari ampli i molts estudiants ho aprofitaven. La secció de ciències morals era un espai de debat polític i social. Havia jugat un paper en la constitució del BOC i del POUM. Els seus dirigents, Rovira, Maurín i Nin, n'eren assidus. La participació dels tres amics a l'AEP explica les seves afinitats polítiques amb el POUM, el seu compromís polític, la seva relació i, segurament, el seu interès per la psiquiatria. A l'AEP s'impartien, de tant en tant, conferències sobre temàtiques sanitàries i psiquiàtriques, a càrrec, entre d'altres, d'Emili Mira, Tosquelles, Trabal, Vives i Casajuana i Oliver Brachfeld,³⁶ Solanes havia acabat la carrera el 1932; el 1936 ja s'havia interessat per la psiquiatria de guerra.³⁷ Tosquelles, que va acabar el 1933, tenia també publicacions.³⁸ Treballaven a l'Institut Pere Mata de Reus, on es discutien reformes assistencials influïdes per la psicoanàlisi.³⁹ És possible que Sauret conegués la seva feina.

Figures 2 i 3. Orla de la promoció de 1935 de la Facultat de Medicina de Barcelona i detall de Josep Sauret a la mateixa. (Font: CoMB).

A l'orla de la promoció de Jaume Sauret el 1935, hi apareixen setanta estudiants, entre els quals només dues dones. Sauret va acabar la carrera el juny de 1936,⁴⁰ un mes abans d'esclatar la guerra. No va arribar a col·legiar-se.

QUAN EREN CAPITANS

Teresa Pàmies (1919-2013)⁴¹ era mes jove que Sauret i explica què va significar per a la gent jove i compromesa amb l'esquerra radical el procés revolucionari posterior al 19 de juliol de 1936 a Catalunya. Sauret, pel seu compromís polític, va presentar-se voluntari el mateix dia al centre d'assistència que el POUM havia habilitat amb un quiròfan i equip de radioscòpia: "*Los compañeros médicos a cuyo cargo corrió la asistencia médica del POUM fueron los doctores Morros, Briones, Sauret, Wisner (Mina),⁴² todos ellos militantes activos del partido*".⁴³ La seva experiència clínica es limitava a la carrera, a les lectures que podia haver fet i al que Solanes, Tosquelles i Mira podien haver-li aportat.

El compromís de Sauret es va fer extensiu a bona part dels sanitaris catalans i va donar lloc a una resposta sanitària improvisada entre juliol i agost de 1936, basada en una mobilització⁴⁴ en què participaren metges,⁴⁵ sanitaris,⁴⁶ treballadors de la sanitat⁴⁷ i voluntaris internacionals.⁴⁸ A Catalunya, el dispositiu assistencial el 1936 ja estava molt medicalitzat i havia anat incorporant la idea de l'esglaonament dels recursos.⁴⁹ De la mobilització inicial es va passar a nacionalitzar el dispositiu civil,⁵⁰ l'acció sanitària als fronts⁵¹ i a desplegar un dispositiu psiquiàtric.⁵² Vist amb distància crítica, el balanç va ser molt positiu des del punt de vista assistencial i científic.⁵³

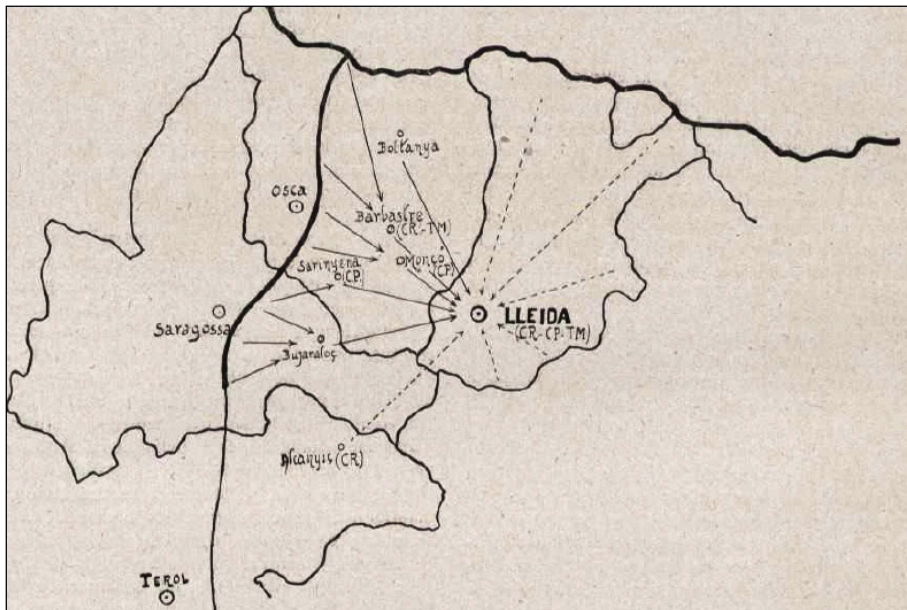
Derrotat el cop d'estat a Catalunya, "*se organizó una columna de milicianos hacia el frente aragonés, compuesta por compañeros nuestros, también fue con ella un completo equipo sanitario al frente del cual iban los médicos Morros, Sauret, Wisner (Mina)⁵⁴ que se ofrecieron voluntarios*".⁵⁵ La mobilització va implicar uns trenta mil homes i dones, i el 24 de juliol Jaume Sauret era a Tierz (Osca)⁵⁶ amb la III columna Miquel Pedrola del POUM, amb sis centúries (uns 800 homes i dones), sense militars professionals i amb voluntaris internacionals,⁵⁷ que va combatre a la zona del manicomi d'Osca.⁵⁸ La columna va instal·lar un hospital a Sarinyena, dotat de quiròfan, on treballaven metges, practicants, un estudiant i dues noies. La seva activitat va ser inicialment medicoquirúrgica. Era prop de l'estació, per poder evacuar els ferits, que venien en ambulàncies. El dirigien els capitans metges Duran i Wisner (Dr. Mina). Al

mateix temps s'obrien centres secundaris a Granyén, Alcubierre⁵⁹ i Siétamo —on estava Sauret—⁶⁰ dels quals tenim una descripció.⁶¹ Els metges eren Mina, Morros i Sauret, i dos capitans (Irañeta i Duran), sota la disciplina exclusiva del POUM. Consistia en un hospital en primera línia i dos o tres a segona, on treballaven una dotzena de metges, practicants, portalliteres i conductors d'ambulàncies.⁶² El dispositiu seguia actiu el desembre i la premsa esmenta Sauret en un article elogiós sobre els membres del partit al front.⁶³ En canvi, l'agost de 1936 Solanes i Tosquelles eren encara a Reus,⁶⁴ i no consten al front.⁶⁵ Solanes, com a psiquiatre, i Tosquelles, hi serien més tard.⁶⁶

Solanes i Sauret eren considerats psiquiatres a la literatura miliciana.⁶⁷ Hi ha una bona descripció del dispositiu sanitari al front de l'est,⁶⁸ un testimoni sobre el dispositiu psiquiàtric⁶⁹ que també descriu Santiago Montserrat Esteve (1910-1994),⁷⁰ a les localitats ja esmentades per les milícies.⁷¹

Sauret, com a metge, amb la constitució de l'Exèrcit Popular el 1937, devia tenir el grau de tinent.⁷³ La formació psiquiàtrica la va fer al front. Segons Montserrat, un cop desplegat el dispositiu psiquiàtric els metges atenien crisis a primera línia i els

Figura 4. El dispositiu sanitari i psiquiàtric a l'Aragó.
(Font: Montserrat Esteve, *S. Psiquiatria de guerra*, p. 149).⁷²

anaven derivant per la estructura esglaonada, fins a la sala de psiquiatria de l'Hospital de Lleida. Van atendre, fins a finals de 1937, 998 pacients a Lleida (d'entre dos i tres malalts diaris), i cinquanta a Bujaraloz. Es tracta d'una incidència molt baixa, que es pot interpretar com a pròpia d'un front estable. Vuit-cents dels pacients tenien una història clínica. Estan descrits el protocols d'assistència i els itineraris entre el front i la rereguarda. L'estructura assistencial seguia el patró descentralitzat inicial,⁷⁴ que sistematitzaria Mira.⁷⁵ Es van atendre, 237 "reaccions psicògenes", 27 "simuladors" i 185 "psicopaties" (incloses "personalitats histèriques i neurastèniques"), 16 alcohòlics, 106 epilèptics i 32 psicòtics. Els psicòtics, els epilèptics i les oligofrènies quedaven exclosos del servei; la resta presenten diagnòstics en l'òrbita del que, des de la I Guerra Mundial, s'etiquetava com a *shell shock* o "neurosi de guerra".

Montserrat no cita els metges, potser perquè "*los antiguos militantes del POUM*" estaven "*perseguidos a muerte por agentes del partido comunista*".⁷⁶ A banda del diagnòstic, la feina principal dels psiquiatres era psicoterapèutica, atès que la idea era retornar els soldats al front. Segons Cid,⁷⁷ les referències europees que circulaven sobre la psicopatologia bèl·lica eren textos generalistes basats en observacions extretes de fronts com els de Verdun o el Somme que, amb l'excepció de les batalles de l'Ebre o de Terol, eren molt diferents del front d'Aragó del 1937. L'experiència sobre el terreny de Montserrat, Tosquelles, Sauret o Solanes va ser improvisada, ajudada pel treball de grup, per la influència de Bermann⁷⁸ i Sacristán,⁷⁹ o de Hermann Simon (1867-1947).⁸⁰

El desplegament correspon al model descentralitzat descrit per Bordas, que farien seu Vives i Casajuana —responsable dels serveis psiquiàtrics de la Generalitat— i els anarquistes. Pel que fa a com això va repercutir sobre els fronts, queden molts interrogants que només podia respondre la correspondència entre Vives, Montserrat i Mira, o documentació administrativa, si existeix.⁸¹ No tenim cap dubte que el treball de camp i clínic a l'Aragó va ser la clau del projecte que sistematitzaria Mira i vindria Tosquelles.

L'1 de febrer de 1938, Mira fou nomenat cap dels serveis psiquiàtrics de l'exèrcit de la República, amb el grau de coronel. Va organitzar el dispositiu assistencial militar contractant 32 psiquiatres, entre ells Sauret, nomenat capità mèdic provisional l'1 de març de 1938, i destinat a l'exèrcit d'Extremadura, pel "*tiempo de duración de la campaña*".⁸² Ell i Tosquelles, cap dels serveis psiquiàtrics de l'exèrcit d'Extremadura, van arribar a Almodóvar (Ciudad Real) i van compartir allotjament.⁸³

L'hospital s'instal·là en una escola de capatassos agrícoles. La sala de psiquiatria, un mite fundacional,⁸⁴ va habilitar-se al primer pis. Tosquelles ignora

l'experiència de Montserrat a l'Aragó i la de Hodann a Albacete, però sí reconeix la influència de Hermann Simon.⁸⁵ Com que no hi ha documentació administrativa d'Almodóvar, ni altres relats que el de Tosquelles, no coneixem el dia a dia de la instal·lació, però podem pensar que els protocols assistencials no diferien dels descrits per Montserrat i per Mira. Hi havia, amb Tosquelles, tres psiquiatres: Peña, Marín i Sauret. Aquest últim "es va encarregar de la part de la clínica de psiconeuròtics fent de psicoterapeuta pur"⁸⁶ i "era qui s'ocupava del funcionament de la institució i jo només hi era els dijous... en què ja havien preparat set o vuit tipus dels que no parlaven". Resulta, fins a cert punt irònic reconèixer que era l'experiència prèvia de Sauret la que el feia decisiu en la gestió quotidiana, mentre que Tosquelles sembla més interessat en l'articulació de la clínica amb la societat que els envoltava, cosa que l'obligava a circular al llarg del front.⁸⁷

L'EXILIAT A FRANÇA

L'abril de 1939, després de l'arribada dels *nacionales*, Tosquelles i Sauret van romandre a l'hospital durant un parell de mesos més: "*incluso me hospedé con el Dr. Sauret que estaba encargado de la continuidad real del hospital, en casa de un*

Figura 5. Fotografia no datada, pensem que feta a Almodóvar. En Jaume és el segon començant per la dreta. Al seu costat, Tosquelles fumant. (Font: Arxiu Familiar Tosquelles).

notario democristiano que habia sido asesinado...". Finalment, Sauret va poder marxar a Oviedo, on l'esperaven l'esposa i la filla de Tosquelles, que el va seguir més tard. Van creuar la frontera plegats l'1 de setembre. Les autoritats franceses els van internar al camp de concentració de Sètfonts (Tarn i Garona), el mateix dia que esclatava la II Guerra Mundial.

A Sètfonts⁸⁸ en una conversa de tots dos (Masó, 2021) amb el comandant del camp, Vigouroux, s'assabentaren de la incidència de suïcidis. Els van autoritzar a habilitar una barraca de fusta, força malmesa, en un extrem del camp, i van crear una petita unitat psiquiàtrica en què tenien carta blanca. Com a ajudants només acceptaren artistes; durant uns tres mesos van tractar una quinzena de malalts amb neurosi de guerra.

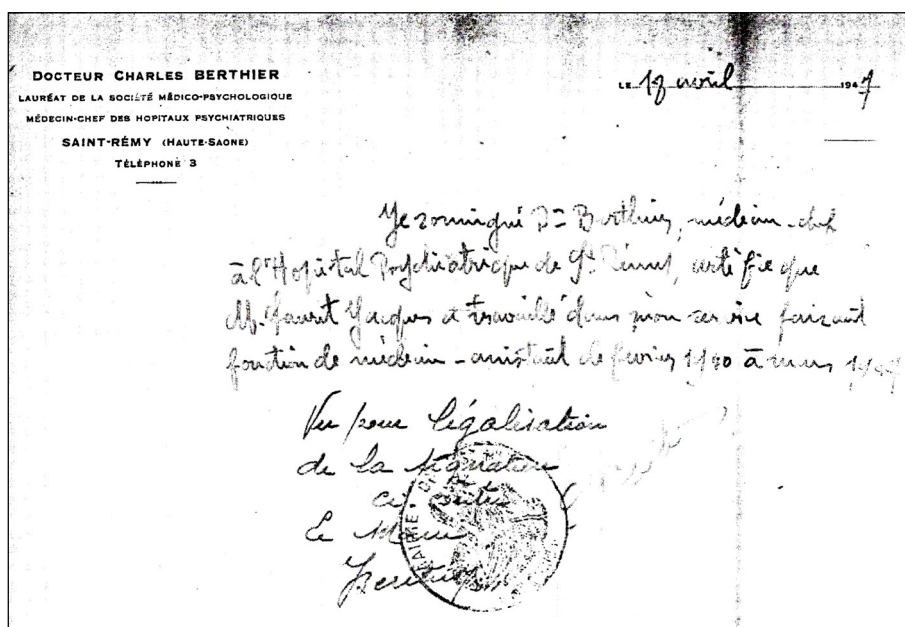
Dels camps francesos es podia sortir si es tenien diners per viure sense fer res, enrolant-se a la legió estrangera, als batallons de treball voluntari o fent que algú els reclamés per atendre malalts en institucions públiques, com els manicomis departamentals. En aquests, les mobilitzacions de metges i infermers des de setembre de 1939 havien desmuntat les plantilles i sovint s'evacuaven i traslladaven malalts de les previsible zones de guerra, i des de juny de 1940, davant la invasió alemanya.⁸⁹

Figura 6. *Jaume Sauret, a la dreta, i Francesc Tosquelles amb un altra persona al camp de Sètfonts. (Font: Arxiu Familiar Tosquelles).*

A Tosquelles van proposar-li anar a Sench Aubanh (Loseira), que l'estiu de 1940 quedava dins la línia de demarcació del territori governat per Vichy.⁹⁰ El psiquiatre Maurice Dide (París, 1873- Buchenwald, 1945), l'havia conegut a Reus el 1929, i va oferir-li una plaça a l'hospital de Saint-Rémy-en-Comté (Alta Saona) quan ell ja havia acceptat anar a Sench Aubanh. Tosquelles li recomanà que hi anés el seu amic Sauret, ja que havien treballat plegats i compartit experiències clíniques.

La prefectura de Tarn i Garona va autoritzar el trasllat de Sauret a Alta Saona,⁹¹ el departament de què depenia el manicomi de Saint-Rémy,⁹² uns mesos abans de l'ocupació alemanya. Sauret hi va treballar com a "*médecin assistant, logé, nourri et habillé et recevait un salaire*", des del 20 de març del 1940 fins al 31 de març del 1947.

Figura 7. Certificat (Font: Archives départementales de la Haute Saône).

Al principi de la seva estada hauria participat en la cerca del fill psicòtic de Lluís Companys, que havia estat evacuat de París.⁹³ No hi ha dades sobre la seva feina al manicomi,⁹⁴ però fonts indirectes posen de relleu que la vida als "asiles" francesos durant l'ocupació alemanya van ser molt durs.⁹⁵ Hi ha algunes descripcions de la feina dels infermers i dels metges. A Saint-Rémy la població d'interns desbordava la capacitat inicial pels trasllats de malalts d'altres centres,⁹⁶ i les condicions de

treball eren horribles per la crisi de subsistències, els racionaments i el desmantellament de les plantilles.⁹⁷ De tant en tant la Gestapo apareixia. Sauret, que hauria participar en la resistència per la seva vocació política, es va salvar de ser arrestat en una ocasió, perquè estava de baixa per una operació d'apendicitis i els seus companys van ajudar-lo.⁹⁸ Durant aquest període la sobremortalitat d'interns va ser molt alta per la crisi de subsistències i perquè el règim de Vichy deixava morir aplicant d'amagat un programa eugenèsic.⁹⁹ Sauret va posar en pràctica allí també les noves terapèutiques biològiques que a França ja eren d'ús habitual, des de la dècada anterior,¹⁰⁰ però que no s'utilitzaven al front.¹⁰¹ El perfil de malalts als que havia d'atendre tenia poc a veure amb els trastorns propis del front, perquè molts interns eren crònics i la psicoteràpia limitada. Escriu a Tosquelles que "... *L'electrochoc em derrota, és un jugador "fulero"*",¹⁰² i més tard que "*hi ha una raça de persones que creuen que receptar una sèrie d'injeccions o de sessions d'electricitat, és o deu ésser el motiu únic de l'activitat i de les preocupacions del psiquiatra. Jo no comparteixo aquesta opinió*".¹⁰³ Per la correspondència, podia saber que la situació de Sench Aubanh era ben diferent de la seva.

El 1944 molts exiliats ja van pensar que podia haver-hi un canvi polític a Espanya en acabar la guerra. El desembre es va fundar a Montpeller, l'Agrupació de Metges Catalans.¹⁰⁴ A la primera reunió es van crear tres grups de treball per estudiar i fer propostes concretes. Sauret participà en el de medicina social, amb els doctors Llambies, Martí Feced i Tosquelles. La proposta elaborada es presentà, discutí i aprovà a la primera assemblea general, a Tolosa de Llenguadoc, el 21 i 22 d'abril del 1945. Sauret va escriure al president del consell directiu que no hi assistiria per les dificultats de viatjar, i indicà que compartia la presentació que faria Tosquelles de la ponència en què va participar.¹⁰⁵ També va militar en el Moviment Socialista de Catalunya (MSC), fundat el 14 de gener de 1945 a Tolosa, que intentà reagrupar l'esquerra catalana antiestalinista.¹⁰⁶

El 1945 va publicar dos articles a la revista *Endavant*. El primer, "L'organització de la medicina social a Catalunya. Les assistents socials",¹⁰⁷ parla de la necessitat, un cop enderrocat el feixisme, de potenciar la figura dels treballadors socials amb formació i nombre suficient per fer la tasca del metge més fàcil i més eficaç i pel seu paper social a la infància, a les fàbriques i de vigilància de la higiene i moralitat públiques.¹⁰⁸ Al segon, escrit amb Tosquelles, "Invalidesa i treball. A propòsit dels mutilats de guerra",¹⁰⁹ proposa crear dins de la futura Conselleria de Sanitat i Assistència Social un secretariat de víctimes de la guerra per estudiar i solucionar la readaptació dels mutilats al món del treball, desterrant-ne els prejudicis. La

correspondència entre ambdós ratifica la seva amistat. Sauret va ser el padrí de Jacques Tosquelles (n.1944), el tercer fill del matrimoni Tosquelles-Álvarez, i trameté al seu fillol el missatge següent: "*Le 3 je t'avais envoyé un mandat de 500F, ... je t'adresserai un nouveau mandat de 500F. encore, première contribution du parrain à l'adresse de la layette de son filleul*".¹¹⁰

REFER LA VIDA A VENEÇUELA

El dilema que va plantejar-se a Sauret des de 1945 fou comú entre els metges exiliats a França.¹¹¹ La seva situació era laboralment delicada. No podia acreditar documentalment el títol de medicina i les convalidacions no existien. Els que tenien documents tampoc no ho van tenir fàcil, malgrat els avals de col·legues locals. En general, l'homologació de títols va ser un calvari per als exiliats, excepte a Mèxic.¹¹² Solanes i Tosquelles van haver d'examinar-se de la carrera.

Entre 1945 i 1947 el franquisme no va caure i per als exiliats que havien militat a l'esquerra radical la perspectiva del retorn no era fàcil, perquè podien ser detinguts en tornar. Veneçuela ja era aleshores una destinació de l'emigració econòmica a Amèrica Llatina, un país pròsper i amb una situació política que semblava estable. Va acollir un nombre reduït de metges, entre els quals Solanes i Sauret.¹¹³ Solanes va anar a la Universitat de Carabobo i a l'Hospital Bárbula de Valencia (Veneçuela), on va seguir una carrera acadèmica.¹¹⁴ Es doctoraria a França.¹¹⁵ Sauret, en canvi, el va contractar l'hospital psiquiàtric de Maracaibo a l'estat de Zulia, que tenia un equip professional i mitjans per fer recerca i experimentar noves tècniques terapèutiques. El doctor Urdaeta Villasmil, mitjançant el doctor Mateo Alonso, va proposar Sauret a la Junta de Beneficència de la institució i el van contractar,¹¹ l'avalava la seva experiència clínica. Hi va treballar tretze anys, però mai va estar col·legiat.

Segons M. Laura Climastone, una infermera amb qui va coincidir, sabien que no havia aportat el títol, tot i que receptava sense problemes. Era simpàtic, molt treballador, bona persona i solitari, adorava els pacients i l'apreciaven. El novembre de 1953, Fuenmayor, Sauret i Carlos Gil Rincón van emprar per primera vegada el «còctel lític» de Laborit, una combinació de clorpromazina (Largactil), fenobarbital i prometazina que es feia servir per reduir els efectes del *shock* quirúrgic i s'aplicava en una habitació freda. Sauret va participar posteriorment en un programa d'ús de psicofàrmacs i el 1955 van presentar al I Col·loqui internacional sobre neurolèptics¹¹⁷

un article sobre el tractament amb Largactil a 71 pacients —60 per part de Fuenmayor i Sauret—,¹¹⁸ des de 1953 amb resultats altament satisfactoris. A Sauret el va afavorir la manca de psiquiatres veneçolans i com el director no tenia l'especialitat de psiquiatria, Sauret feia de cap mèdic.

La situació política a Veneçuela esdevingué més inestable i això afectava els mitjans amb què comptava l'hospital. Començava a haver-hi psiquiatres joves veneçolans i va rebre pressions per no tenir documentat el títol. Això també l'impedia matricular-se en formacions pre o postgraduades i, probablement, va determinar el seu retorn a Espanya.

BARCELONA

Els fills de Tosquelles recorden haver visitat Sauret a Barcelona el 1960. Vivia en un pis del carrer de Balma, més amunt de la Diagonal, en una zona benestant on es concentraven moltes consultes de metges. Devia disposar de recursos i potser tenia la idea d'obrir una consulta un cop resolt el problema de la seva titulació, però el seu expedient no va aparèixer. L'alternativa era matricular-se del pla 1959 de medicina i examinar-se com a lliure dels darrers cursos. Decidit a quedar-se, el desembre de 1963 va recuperar la nacionalitat espanyola. Un any més tard, el 2 de desembre de 1964, va morir al seu domicili d'un infart de miocardi als cinquanta quatre anys. El van enterrar al cementiri de Montjuïc, en un nínxol de la seva germana Maria.

CONCLUSIONS

El recorregut vital i professional de Sauret no és únic. Per això el presentem com una «antibiografia». Representa els professionals a qui la guerra va canviar la vida i que *“no tienen quien les escriba”*. Alfons Zarzoso s'interroga sobre el silenci entorn dels “saurets” que no han deixat petjada. Queden moltes qüestions pendents encara sobre l'exili interior i exterior.¹¹⁹ Alguns devien morir al front, d'altres van viure exilis interiors i exteriors. La major part van intentar refer la seva carrera professional i només alguns són figures públiques.¹²⁰ Els setanta joves metges de l'orla de 1935 no van tenir una formació postgraduada convencional, no van entrar al mercat mèdic fins després de la guerra i no els va ser fàcil. No hi ha dubte que l'experiència militar d'alguns va ser clau en el seu decantament per algunes especialitats, sobretot la quirúrgica. En canvi, la psiquiatria va ser minoritària.

Sauret, Tosquelles i Solanes van ser “els psiquiatres del POUM”, un partit que després dels Fets de Maig va estar sota sospita. Tosquelles mai no en va renegar. La connexió entre la psiquiatria i el POUM planteja més preguntes que respostes, pel pes de les influències de la psicoanàlisi, pel de la psiquiatria alemanya en l'organització de la psiquiatria catalana¹²¹ i per les propostes assistencials més enllà del que li convenia explicar a Mira.¹²² No és clara la connexió entre el socialisme llibertari i l'anarquisme, i el model descentralitzat d'assistència a Catalunya, on Bordas¹²³ i Montserrat Esteve¹²⁴ van publicar només en català abans de 1939, i els de Mira i Tosquelles de la Guerra Mundial i de la Guerra Freda.¹²⁵ Respondre aquests interrogants permetria situar el paper de baula que la psiquiatria catalana va jugar, no a l'Espanya franquista,¹²⁶ en un moment històric crucial, el de la transició entre el custodialisme, les *therapeutic communities* i la *psychotherapie institutionelle*, com també en la transició entre la “neurosi de guerra” i el *post-traumatic stress disorder*.

NOTES

1. El nostre agraïment a Néstor Andrades, María Laura Climastone, Sara Fajula, María Mercedes Fuenmayor, Javier de la Fuente, Carles Guerra, Carles Hervás, Àlvar Martínez Vidal, Joana Masó, Enric Miró, Cándido Polo, “Mingo” Sauret, Rose Marie i Jacques Tosquelles i Alfons Zarzoso.
2. COMELLES, J. M. “Forgotten Paths: Culture and Ethnicity in Catalan Mental Health Policies (1900-39)”. A: *History of Psychiatry*, 2010(21):406–23; VIVES I CASAJUANA, S. *L'organització de l'assistència pública dels psicòpates a Catalunya*. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana, 1979.
3. PELÁEZ-ALBENDEA, M. “La Conselleria de Sanitat i Assistència Social de La Generalitat Republicana a través de La Ley de Bases de 5 de abril de 1934 y de la Ley de Coordinación y Control Sanitarios Públicos de 26 de junio de ese año”. A: *Revista de Política Social*, 1982; 134: 73-86.
4. HERVÁS, C. *Sanitat a Catalunya durant la República i la Guerra civil. Política i organitzacions sanitàries: L'impacte del conflicte bèl·lic*. [Tesi doctoral]. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, 2004; ZARZOSO, A.; MARTÍNEZ VIDAL, A. (eds). *Medicina, guerra i exili. Una generació destruïda per la Guerra*. Barcelona: CSIC, 2011.
5. TRIAS I PUJOL, Antoni. “1933 En Defensa de La Autonomia”. A: *Dr. Doctor Informació Professional*, 1974; 89:8-26.
6. COMELLES, J. M. *La Razón y La Sinrazón*. Barcelona: PPU, 1988.
7. COMELLES, J. M. “De Domènec Martí i Julià a Frantz Fanon. Las políticas públicas psiquiátricas en Catalunya (1910-1961)”. A: MARTÍNEZ PÉREZ, J. et al. (eds). *La gestión de la locura*:

- Conocimiento, prácticas y escenarios*. Cuenca: Ediciones de la Universidad Castilla-La Mancha, 2008, p. 543–87.
8. LÁZARO, J. “Historia de La Asociación Española de Neuropsiquiatría (1924-1999)”. A: *RAEN*, 2000; 20(75): 397-442.
  9. CID, F. *La contribució científica catalana a la medicina i cirurgia de guerra (1936-1939)*. Barcelona: Fundació Uriach 1838, 1996, p. 405-6.
  10. ZARZOSO, A. “Tot referent la Profesió: L'exili mèdic català”. A: ZARZOSO *et al.* (eds). *Medicina, Guerra i Exili*. Barcelona: CSIC, 2007, p. 177-8.
  11. PASTOR VERDÚ, J. “El POUM. De la fusión a la doble derrota y la crisis Interna”. A: *Viento Sur*, 2007; 93: 31-8.
  12. BALIBREA, M “Finding Josep Solanes: Mobilizing the Legacies of Republican Exile in Spanish Cultural Studies”. A: *Journal of Spanish Cultural Studies*, 2021, 22:199-210; BUQUERAS i BACH, F. X. “Nota sobre el doctor Josep Solanes i Vilaprenyó, metge, psiquiatre i escriptor”. A: *Gimbernat* [Barcelona], 1996; 25: 39-42.
  13. LLOVET PLANAS, J. “Visión breve de la obra de Francesc Tosquelles y su influencia en Catalunya”. A: *Temas de Psicoanálisis*, 2002; 25; MASÓ, J. *Tosquelles. Curar les institucions*. Barcelona: Arcadia, 2021; MESQUIDA, E. *El Cementerio de Los Locos. La vida extraordinaria de Francesc Tosquelles*. Barcelona: Sinequanon-Ediciones B, 2023; “Doctor Tosquelles: La destrucción del manicomio”. A: *Doctor. Información profesional y administrativa*, 1972; 73: 27-38.
  14. TERRADAS, I.; KENDALL, Elisa. *Reflexiones sobre una antibiografía*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 1992, p. 12-16.
  15. LLORENS, V. *El exilio español de 1939*. Madrid: Taurus, 1976, p. 110; MIRET i MONSÓ, Josep. “L'exili dels metges catalans després de la Guerra Civil”. A: *Gimbernat* [Barcelona], 1993; 20: 213-60; MARTÍN FRECHILLA, J. J. “El dispositivo venezolano de Sanidad y la incorporación de los médicos exiliados de la Guerra Civil española”. A: *Manguinhos*, 2008; 15: 519–41; TINAO MARTÍN-PEÑA, J. F. “Los médicos del exilio republicano en Venezuela”. A: *HAOL*, 2005, 7: 43-54.
  16. CAMPOS MARÍN, R. “Algunas reflexiones sobre la biografía divulgativa. Los casos de Monlau, Rubio y Giné”. A: *Asclepio*, 2005; 57: 149–66.
  17. TOSQUELLES, F. *Las Enseñanzas de la locura*. Madrid: Alianza, 2001; MASÓ J. *Tosquelles. Curar les institucions... op cit.*, p. 365-75.
  18. ALLUÉ, M. *La Piel Curtida*. Barcelona: Bellaterra, 2008, p. 21-34. Ho discuteix a partir de la literatura concentracionària.
  19. ARXIU FAMILIAR TOSQUELLES (AFT).

20. El seu besavi, Pere Sauret Berga, era pagès a Agulló (Àger, la Noguera). Es va casar el 1839 amb Francisca Ferré, del mateix poble. El 30 de setembre de 1876 un dels seus quatre fills, Andreu Sauret Farré, el seu avi, es casà amb Maria Francesca Monclús. Era guàrdia civil i va estar destinat a Anglesola, on va néixer el seu pare.
21. ARXIU GUARDIA CIVIL (AGC). *Expedients personals*.
22. AGC *Expedients personals*.
23. AGC *Expedients personals*. El 1934 començà a tenir baixes de servei per malaltia. El 1937 estava de baixa per malaltia i va passar a la reserva per edat el juny de 1938. El setembre de 1938 un procés sumaríssim a Saragossa el condemnà a un any de presó correccional. La pena va quedar extingida el 1939.
24. Les qualificacions del seu expedient de batxillerat donen idea d'un estudiant mitjà.
25. INSTITUTO DE HISTORIA Y CULTURA MILITAR (ICMH). Exp. D-ET-AF-50400000-S-24-00458. Destinat al Regiment d'Artilleria Lleugera núm. 7 a Drassanes, el 17 de febrer de 1932 va jurar bandera i el 31 de juliol va passar a *licencia ilimitada*. Feia 1,675 m. d'alçada i tenia el cabell castany i ulls marronosos.
26. ICMH. Exp. D-ET-AF-50400000-S-24-00458.
27. TORRAS, O. "La enseñanza de la Psiquiatría y la Neurología en España". A: *Psiquiatría*, 1925; 4: 21-22.
28. "La Psiquiatría en nuestra Facultad de Medicina". A: *Psiquiatría*, 1922; 1: 29.
29. "La visita anual de los alumnos de la Facultad de Medicina al Instituto Mental de La Santa Cruz". A: *Psiquiatría*, 1925; 4: 26-7.
30. TRIAS i PUJOL, A. "1933 En defensa de la Autonomía". A: *Doctor. Información profesional y administrativa*, 1974; 89: 8-26.
31. DUCH PLANA, M.; NADAL FARRERAS, J. (eds). *Els Ateneus de Catalunya. Sociabilitat i Catalanisme Popular*. Girona: ICRPC, 2018.
32. AISA, F. *La Cultura anarquista a Catalunya*. Barcelona: Edicions 1984, 2006.
33. ATENEU BARCELONÈS. AB/AS17. *Llibre de Registre de Socis*. No consta la baixa. Era transeünt a la secció de ciències.
34. "Rovira Canales, José". A: *Diccionario Biográfico del Socialismo Español*. Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 1968, p. 13-4; PAGÈS, Pelai. "Josep Rovira: Revolucionari, socialista i catalanista". A: *Butlletí de l'Arxiu Històric Fundació Rafael Campalans*, 2001; 2 [Suplement].
35. COLL, J.; PANÉ, J. *Josep Rovira. Una vida al servei de Catalunya i del socialisme*. Barcelona: Ariel, 1978. Rovira cita "Tusquelles" i confon Jaume Sauret amb Joan Sauret i García (1889-1985), secretari general d'ERC i molt més gran que ell. També AISA, Ferran, F. *Una Història de Barcelona. Ateneu Enciclopèdic Popular (1902-1999)*. Barcelona: Virus, 2000.

36. AISA, Ferran, F. *Una Història de Barcelona. Ateneu Enciclopèdic Popular...* op. cit., p. 227-237.
37. SOLANES, J. *Com se surt dels Frenocomis. Consideracions sobre unes estadístiques de l'Institut Pere Mata*. Tarragona: Gràfiques Forés, 1935; SOLANES, J. "Contribució a l'estudi de la Psicopatologia de les personalitats post-traumàtiques". A: *Revista Catalana de Psiquiatria i Neurologia*, 1937; 1(2): 117-41; SOLANES, J. "Petita Contribució a la Psicologia en temps de Guerra". A: *Mirador*, 1936; 8 (393): 36.
38. MASÓ, J. *Tosquelles. Curar les institucions...* op. cit., p. 18-21.
39. *Ibidem*, p. 250.
40. ARXIU HISTÒRIC DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA (AHUB). No tenen l'expedient, però segons una nota va acabar la carrera el juny del 1936.
41. PÀMIES, T. *Memòries de guerra i de l'exili. De quan érem capitans*. Barcelona: Edicions Proa, 1974.
42. MINA, Dr. *El Problema sanitario ante la Revolución proletaria*. Barcelona: Editorial Marxista, 1937.
43. "La Organización de los Servicios Sanitarios del POUM en el Frente y en Barcelona". A: *La Batalla*, 1936, 9/07, p. 3.
44. BRUSCO, R. *Les Milícies Antifeixistes i l'exèrcit Popular a Catalunya*. Lleida: Edicions del Jonc, 2003, p. 66-118; CRUELLS, M. *De les Milícies a l'Exèrcit Popular a Catalunya*. Barcelona: DOPESA, 1974, p. 41-122.
45. BROGGI, M. *Memòries d'un cirurgià*. Barcelona: Edicions 62, 2001.
46. SADURNÍ, C. *Infermeres de les Brigades Internacionals destinades a l'Hospital Internacional de Vic: Humanisme i compromís polític (Abril 1938-Gener 1939)*. [Tesi Doctoral]. Vic: Universitat de Vic, 2015; VIA, R. *Nit de Reis. Diari d'una infermera de 14 Anys*. Barcelona: Editorial Planeta, 1988.
47. COMELLES, J. M. "Cartas de unas desconocidas. La caja 575". A: MARTÍNEZ HERNÁEZ, Angel et al. (eds). *Evidencias y narrativas en la atención sanitaria*. Tarragona: Publicacions URV, 2013, p. 423-43; COMELLES, J. M. "Sota les bombes. Los trabajadores de salud mental en Catalunya (1936-1938)". A: MARTÍNEZ-AZURMENDI, O. et al. (eds.). *Del Pleistoceno a nuestros días*. Madrid: AEN, 2011, p. 257-84.
48. BRASÓ BROGGI, C. *Los médicos errantes. De las Brigadas Internacionales y la Revolución China a la Guerra Fría*. Barcelona: Crítica, 2022; DURGAN, A. *Voluntarios por la Revolución*. Barcelona: Laertes, 2022.
49. HERVÁS, C. *La xarxa Hospitalària de Catalunya durant la Guerra civil (1936-1939)*. Manresa: Publicacions de l'Arxiu Històric de les Ciències de la Salut (Serie PAHCS; 19), 2015, p. 69-90.

50. CID, F. *La contribució científica catalana a la medicina i cirurgia de guerra (1936-1939)... op. cit.*, p. 135-68; HERVÁS, C. *Sanitat a Catalunya durant la República i la Guerra civil. Política i organitzacions sanitàries: L'impacte del conflicte bèl·lic...* op. cit.; MARTÍ IBÁÑEZ, F. *Diez meses de labor en Sanidad y Asistencia social*. Barcelona: Ed. Tierra y libertad, 1937.
51. CID, F. *La contribució científica catalana a la medicina i cirurgia de guerra (1936-1939)... op. cit.*, p. 171-256.
52. CID, F. *La contribució científica catalana a la medicina i cirurgia de guerra (1936-1939)... op. cit.*, p. 405-500; MIRA, E. *La Psiquiatria en la guerra*. Buenos Aires: Editorial médico-quirúrgica, 1944; MONTSERRAT ESTEVE, S. "Psiquiatria de Guerra". A: *La Medicina Catalana*, 1937; 6: 145-150 i 51-52.
53. HERVÁS, C. "Final de trajecte. Medicina i sanitat sota la Generalitat Republicana". A: ZARZOSO, A.; MARTÍNEZ VIDAL, A. (eds). *Medicina, guerra i exili. Una generació destruïda per la Guerra...* op.cit., p. 13-48.
54. MINA, Dr. *El Problema sanitario ante la Revolución proletaria...* op. cit.
55. "La organización de los servicios sanitarios del POUM en el frente y en Barcelona". A: *La Batalla*, 1936; 8: 11-3.
56. BERGER MULATTIERI, G. *Les Milícies Antifeixistes de Catalunya. 21 de Juliol-31 de Desembre de 1936*. [Tesi doctoral]. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2017, v. 2, p. 438.
57. BERGER MULATTIERI, G. *Les Milícies Antifeixistes de Catalunya...* op. cit., v.1, p 68.; ORWELL, G. *Homenatge a Catalunya*. Barcelona Ariel, 1970.
58. BERGER MULATTIERI, G. *Les Milícies Antifeixistes de Catalunya...* op. cit, vol.1, p. 305.
59. JUST, A. "La expedición del POUM a Huesca y Zaragoza. Como funcionan nuestros servicios sanitarios. Organización técnica y humanitarismo de nuestra columna sanitaria". A: *La Batalla*, 1936; 27, 2/11, p. 8.
60. COLL, J.; PANÉ, J. *Josep Rovira. Una vida al servei de Catalunya i del socialisme...* op. cit.
61. JUST, A. "La expedición del POUM a Huesca y Zaragoza. Como funcionan nuestros servicios sanitarios. Organización técnica y humanitarismo de nuestra columna sanitaria"... op. cit., p. 8.
62. HERVÁS, C. *Sanitat a Catalunya durant la República i la Guerra civil. Política i organitzacions sanitàries: L'impacte del conflicte bèl·lic...* op. cit., p. 78 i ss.
63. JUST, A. "Crónicas de un combatiente". A: *La Batalla*, 1936, 110, 8/12, p. 8; *La Batalla*, 1936, 129, 30/12, p. 1, *La Batalla*, 1937, 167, 12/02, p. 3; *La Batalla*, 1937, 234, 4/05, p. 2.
64. *La Batalla* 1936, 8/12, p. 7. *La Batalla*, 1937, 26/03: Tosquelles era a Reus.
65. BERGER MULATTIERI, G. *Les Milícies Antifeixistes de Catalunya...* op. cit, vol.1, p. 305.

66. *La Batalla*, 1937, 13/02, p. 3: Sauret és convocat a Barcelona.
67. *La Batalla*, 1937, 9/01, p. 2; *Full del dilluns* (1937), 11/01, p. 3: citat com psiquiatre.
68. BERGER MULATTIERI, G. *Les Milícies Antifeixistes de Catalunya. 21 de Juliol-31 de Desembre de 1936...* op. cit., p. 210-230; HERVÁS, C. *Sanitat a Catalunya durant la República i la Guerra civil. Política i organitzacions sanitàries: L'impacte del conflicte bèl·lic...* op. cit.; VILAR CANALES, P. *Memorias de un médico catalán en la Sanidad Militar Republicana 1936-1942*. México: Ateneo Español de México, 2018.
69. GRACIA I CARDUS, B. *La Guerra que he viscut (Diari d'un portalliteres 1937-1939)*. Barcelona: Pòrtic, 1982.
70. MONTSERRAT ESTEVE, S. "Psiquiatria de Guerra"... op. cit., p. 148-151.
71. MONTSERRAT ESTEVE, S. "Psiquiatria de Guerra"... op. cit., p. 149-150. Una amplia descripció del dispositiu és a: CLOSA i SALINAS, F. "L'organització dels serveis psiquiàtrics de l'Exèrcit de l'Est (1936-1939)". A: *Gimbernat* [Barcelona], 2024; 82: 149-166. Consultable a: <<https://doi.org/10.1344/gimbernat2024.82.7>>.
72. MONTSERRAT ESTEVE, S. "Psiquiatria de Guerra"... op. cit., p. 149.
73. SADURNÍ, C. *Infermeres de les Brigades Internacionals destinades a l'Hospital Internacional de Vic...* op. cit., p. 38.
74. JUST, A. "La expedición del POUM a Huesca y Zaragoza. Como funcionan nuestros servicios sanitarios. Organización técnica y humanitarismo de nuestra columna sanitaria"... op. cit., p. 8.
75. MIRA, E. "La Higiene Mental Del Combatiente". A: *Revista de Sanidad de Guerra*, 1938; 2: 138-1243; MIRA, E. "Psychiatric Experience in the Spanish War". A: *British Medical Journal*, 1939; 1 (4093): 1217-20.
76. TOSQUELLES, F. *Las Enseñanzas de la locura*. Madrid: Alianza, 2001; MASÓ J. *Tosquelles. Curar les institucions...* op. cit., p. 365-75.
77. CID, F. *La contribució científica catalana a la medicina i cirurgia de guerra (1936-1939)...* op. cit., p. 405-6.
78. BERMANN, G. *Las Neurosis en la Guerra*. Córdoba: Aniceto López, 1941.
79. CID, F. *La contribució científica catalana a la medicina i cirurgia de guerra (1936-1939)...* op. cit., p. 427-87.
80. SIMON, H. *Tratamiento ocupacional de los trastornos mentales*. Barcelona: Salvat, 1937.
81. BORDAS, R. "L'assistència Psiquiàtrica Exterior a Catalunya". A: *La Medicina Catalana*, 1937; gener: 337-40. També a CLOSA i SALINAS, F. "L'organització dels serveis psiquiàtrics de l'Exèrcit de l'Est (1936-1939)"... op. cit., p. 149-166.
82. *Diario Oficial del Ministerio de Defensa Nacional*, 1938; 71: 24/03, p. 861.

83. A casa de la família García de la Santa, nebots de Cándido Casanueva Gorjón de la CEDA i ministre de Justícia durant el bienni negre.
84. LAMARCHE-VADEL, G.; PRÉLI, G. *Histoire de la Psychiatrie de secteur, ou le secteur impossible*. París: Recherches, 1975; MASÓ, J. *Tosquelles. Curar les institucions...* op. cit., p. 107-115.
85. MONTEJO, F. J. "Francesc Tosquelles y Max Hodann, creadores de las primeras comunidades terapéuticas durante la Guerra Civil Española". A: *Revista de Psicoteràpia Psicoanalítica y Salud*, 2014; 14 (1): 4.
86. MASÓ, J. *Tosquelles. Curar les institucions...* op. cit., p. 107-115.
87. MONTEJO, F. J. "Francesc Tosquelles y Max Hodann, creadores de las primeras comunidades terapéuticas durante la Guerra Civil Española"... op. cit., p. 9.
88. *Camp de Sètfont*. [En línia]. Consultable a: <https://ca.wikipedia.org/wiki/Camp_de_Sètfont>. [Consulta: 5 setembre 2024].
89. VON BUELTZINGSLOEWEN, I. *L'hécatombe des fous: La famine dans les Hôpitaux psychiatriques Français sous l'Occupation*. París: Aubier, 2007.
90. *Centre Hospitalier François Tosquelles*. [En línia]. Consultable a: <<https://www.epsm-lozere.fr>>. [Consulta: 5 setembre 2024].
91. Centre Hospitalier Spécialisé de Sanint-Rémy & nord Franche-Comté. [En línia]. Consultable a: <<https://www.ahbfc.fr/psychiatrie.html>>. [Consulta: 5 setembre 2024].
92. ARCHIVES DEPARTAMENTALES DE LA HAUTE-SAÔNE. *Courrier de la préfecture de la Seine-et-Marne du 28 janvier 1940 au préfet de Tarn-et-Garonne, autorise son transfert vers Saint-Rémy*.
93. La germana de Sauret ho havia explicat així al seu parent Mingo Sauret. Segons MIRET i MONSÓ, Josep. "L'exili dels metges catalans després de la Guerra Civil"... op. cit., p. 219, hauria investigat si estava en centres assistencials de la seva zona i TOSQUELLES a: *Otium Diagonal*, 1982; 4-5 diu que "es cuidava d'ell", però als arxius de Saint-Rémy no consta.
94. AFT. *Carta de J. Sauret a F. Tosquelles*, segon semestre de 1944.
95. MASÓ, J. *Tosquelles. Curar les institucions...* op. cit., p. 259-60.
96. VON BUELTZINGSLOEWEN, I. *L'hécatombe des fous: La famine dans les Hôpitaux psychiatriques Français sous l'Occupation...* op. cit., p. 39-47.
97. LAMARCHE-VADEL, G.; PRÉLI, G. *L'asile*. París: Recherches, 1978, p. 133-238.
98. TOSQUELLES, F. *Las Enseñanzas de la locura*. Madrid: Alianza, 2001; MASÓ J. *Tosquelles. Curar les institucions...* op. cit., p. 109.
99. VON BUELTZINGSLOEWEN, I. *L'hécatombe des fous: La famine dans les Hôpitaux psychiatriques Français sous l'Occupation...* op. cit., p. 39-47.

100. MASÓ, J. *Tosquelles. Curar les institucions... op. cit.*, p. 264-70 i 353-67.
101. ARCHIVO HISTORICO MILITAR DE ÁVILA. (AHMA). *Memoria correspondiente al segundo semestre de 1938. Hospital de Almodóvar.*
102. AFT. *Carta de J. Sauret a F. Tosquelles* 18/05/1943.
103. AFT. *Carta de J. Sauret a F. Tosquelles*, 9/10/1943.
104. TORAN, R.; MARTÍNEZ VIDAL, A. *El metge Josep Torrubia Zea. Lliurepensador, maçó i socialista.* Catarroja-Barcelona: Afers, 2021.
105. ARXIU HISTÒRIC CIUTAT DE BARCELONA (AHCB). *Carta de J. Sauret a J.M. Bellido.* 18-04-1945.
106. FERRER-GONZÁLEZ, C.; MUÑOZ-JOFRE, J. "El anticomunismo a la izquierda: A propósito del origen y la ruptura del Moviment Socialista de Catalunya (1945-1966)". A: *Siglo: Congreso Internacional de Historia de Nuestro Tiempo* [Núm. 5è]. Logronyo: Universidad de La Rioja, 2016, p. 423-38.
107. SAURET, J. "L'organització de La Medicina Social a Catalunya". A: *Endavant*, 1945; 4.
108. FERNÁNDEZ-GES, C. *et al. Les Escoles de Treball social a Catalunya (1932-2009).* Barcelona: COTSC, 2024.
109. TOSQUELLES F.; SAURET, J. "Invalidesa i treball. A propòsit dels mutilats de Guerra". A: *Endavant*, 1945; 14.
110. AFT. *Carta de J. Sauret a F. Tosquelles.* 4/06/1944. És l'única escrita en francès.
111. MARTÍNEZ-VIDAL, A. "L'exili mèdic català al sud de França: El dilema de Tolosa de Llenguadoc (1939)". A: ZARZOSO, A.; MARTÍNEZ VIDAL, A. (eds). *Medicina, guerra i exili. Una generació destruïda per la Guerra... op. cit.*, p. 179-206.
112. MARTÍNEZ-VIDAL, A. "Metges catalans refugiats a França. Observació clínica i recerca científica als camps de concentració (1939-1942)". A: BARRIÉ, R.; CAMIADE, M.; FONT, J. (dirs.). *Déplacements forcés et exils en Europe au XXe siècle. Le corps et l'esprit.* Perpinyà: Mémorial du Camp du Rivesaltes / Éditions Talaia, 2013, pp. 105-129.
113. TINAO MARTÍN-PEÑA, J. F. "Los médicos del exilio republicano en Venezuela"... *op. cit.*, p. 43-54.
114. MIRÓ VINAIXA, M. "Nota Biogràfica Sobre Josep Solanes i Vilaprenyó". A: SOLANES, J. *En Tierra Ajena.* Barcelona: Acantilado, 2016, p. 19-24.
115. BALIBREA, M. "Finding Josep Solanes: Mobilizing the Legacies of Republican Exile in Spanish Cultural Studies"... *op. cit.*, p. 199-210; BUQUERAS i BACH, F. X. "Nota sobre el doctor Josep Solanes i Vilaprenyó, metge, psiquiatre i escriptor"... *op. cit.*, p. 39-42.
116. STRUVE, J.; HERNÁNDEZ, H. *Apuntes para la historia de la Psiquiatría en Zulia.* Maracaibo: Autoedición, 1976, p. 36-9.

117. DELAY, J. *Colloque International sur la chlorpromazine et les médicaments neuroleptiques en thérapeutique psychiatrique? Paris 20-21-22 Octobre*. Paris: Saint Amand-Gaston Doin, 1955.
118. NUCETTE RÍOS, E. "El Hospital Psiquiátrico de Maracaibo, 2004: Una historia de 114 años". A: *Archivos Venezolanos de Psiquiatría i Neurología*, 2005; 51-104: 36-45.
119. BALIBREA, M. (ed). *Líneas de fuga . Hacia otra historiografía cultural del exilio republicano Español*. Madrid: Siglo XXI, 2017.
120. ZARZOSO, A. "Tot refent la Professió: L'exili mèdic català". A: ZARZOSO et al. (eds). *Medicina, Guerra i Exili...* op. cit., p.156.
121. BUSQUET, T. "Organización Técnica de Los Servicios Provinciales de Dementes". A: *Psiquiatría*, 1926, 5: 52-20; BUSQUET, T. *La asistencia de los psicópatas en Suiza, Alemania y Francia. Plan de organización de estos servicios en la Provincia de Barcelona*. Barcelona: Talleres Gráficos Irlandez, 1927.
122. MIRA, E. "La Higiene Mental Del Combatiente"... op. cit., p. 138-1243; MIRA, E. "Psychiatric Experience in the Spanish War"... op. cit., p. 1217-20.
123. BORDAS, R. "L'assistència Psiquiàtrica Exterior a Catalunya"... op. cit., p. 337-40
124. MONTSERRAT ESTEVE, S. "Psiquiatría de Guerra"... op. cit., p. 149-150.
125. MASÓ J. *Tosquelles. Curar les institucions...* op. cit.
126. NOVELLA, E. *Las políticas de la Locura. Psiquiatría y sociedad en la España de Franco*. València: PUV, 2023.

